

КІЗЛОВА О. С.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 347.44:340.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.1.14>**ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ:
НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ (СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРИНЦИПУ
ДОБРОСОВІСНОСТІ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ)**

Актуальність заявленої тематики наукового дослідження зумовлюється зростаючою кількістю випадків недобросовісної поведінки у сфері договірних зобов'язань, особливо в умовах економічної нестабільності, що актуалізує необхідність переосмислення змісту принципу добросовісності. Зловживання правом, яке часто маскується під формальну законність дій, порушує баланс інтересів сторін договору, негативно впливає на правову визначеність та ефективність ринкових відносин. Це обумовлює необхідність глибшого теоретичного осмислення природи зловживання правом та пошуку ефективних інструментів для його запобігання в договірній практиці.

У зв'язку з цим дана стаття спрямована на аналіз сучасного розуміння принципу добросовісності в договірному праві, виявлення основних форм зловживання правом у договірних зобов'язаннях та обґрунтування необхідності запровадження ефективних правових механізмів протидії таким зловживанням. Провідними методами дослідження виступають системний, формально-юридичний та порівняльно-правовий методи, які дозволяють всебічно дослідити природу добросовісності як правового принципу.

У статті розкрито сутність принципу добросовісності як оцінюваної правової категорії, встановлено основні прояви його порушення у договірних зобов'язаннях, зокрема в цифровому середовищі, та окреслено нові тенденції у судовій практиці щодо кваліфікації недобросовісної поведінки. Проаналізовано взаємозв'язок між свободою договору та її обмеженням у разі зловживання правом. Обґрунтовано необхідність посилення доктринального й нормативного регулювання у цій сфері з урахуванням викликів сьогодення.

Теоретичне значення наукового дослідження питань зловживання правом у договірних зобов'язаннях полягає у переосмисленні підходів до трактування принципу добросовісності та його ролі в підтриманні справедливості й стабільності договірних правовідносин. Практична цінність полягає у виробленні орієнтирів для правозастосувачів щодо виявлення та оцінки недобросовісної поведінки сторін договору.

Ключові слова: добросовісність, договірні відносини, свобода договору, договірні зобов'язання, зловживання правом, економічна нестабільність, справедливість.

Kizlova O. S. Abuse of rights in contractual obligations: new trends (modern interpretation of the principle of good faith in conditions of economic instability)

The relevance of the chosen research topic stems from the growing number of instances of bad faith conduct in the field of contractual obligations, particularly

under conditions of economic instability. This situation highlights the need to reconsider the substance of the principle of good faith. Abuse of rights, often disguised as formally lawful actions, disrupts the balance of interests between contracting parties, undermines legal certainty, and negatively affects the efficiency of market relations. This necessitates a deeper theoretical understanding of the nature of abuse of rights and the search for effective tools to prevent it in contractual practice.

In this context, the article aims to analyze the contemporary understanding of the principle of good faith in contract law, identify the main forms of abuse of rights in contractual obligations, and substantiate the need for effective legal mechanisms to counter such abuses. The study employs systemic, formal-legal, and comparative legal methods, which allow for a comprehensive examination of the nature of good faith as a legal principle.

The article reveals the essence of good faith as an evaluative legal category, outlines the primary forms of its violation in contractual obligations—including in the digital environment—and identifies new trends in judicial practice concerning the qualification of bad faith behavior. The interrelation between freedom of contract and its limitation in cases of abuse of rights is analyzed. The necessity for strengthened doctrinal and normative regulation in this area, taking into account current challenges, is substantiated.

The theoretical significance of the research lies in the rethinking of approaches to interpreting the principle of good faith and its role in maintaining justice and stability in contractual legal relations. The practical value consists in providing guidelines for legal practitioners in detecting and assessing bad faith behavior of contracting parties.

Key words: *good faith, contractual relations, freedom of contract, contractual obligations, abuse of rights, economic instability, justice.*

Вступ. В умовах економічної нестабільності, спричиненої як глобальними кризами, так і внутрішніми політико-економічними трансформаціями, питання належного виконання договірних зобов'язань набуває особливої актуальності. Економічна невизначеність змінює традиційні уявлення про принцип добросовісності, відкриваючи простір для його нових інтерпретацій та правозастосовчих моделей. У цьому контексті принцип добросовісності вже не є абстрактною категорією, а виступає дієвим інструментом правового регулювання, що забезпечує справедливий баланс інтересів сторін у договірних правовідносинах. Разом з тим, економічні труднощі сприяють поширенню зловживань правом з боку контрагентів, які використовують формальні положення договорів у власних інтересах, нехтуючи загальноприйнятими морально-правовими стандартами.

Нові тенденції зловживання правом у договірних зобов'язаннях полягають у змінах способів та форм реалізації прав, що зумовлені сучасними економічними, технологічними та соціальними факторами. Зростає кількість випадків, коли суб'єкти використовують формально законні механізми для досягнення неправомірної вигоди, уникаючи прямих порушень договору або закону. Активне застосування цифрових технологій та електронних форм укладання договорів ускладнює своєчасне виявлення недобросовісних дій і потребує адаптації правового регулювання. Зловживання правом у договірних зобов'язаннях виражається як у навмисному ухиленні від виконання зобов'язань, так і в маніпулятивному використанні законних механізмів для досягнення несправедливих результатів. Це вимагає чіткого нормативного та судового реагування, що враховує сучасні соціально-економічні реалії. Сучасна судова практика України свідчить про зростання кількості спорів, у яких вирішальне значення має саме тлумачення добросовісності сторін при укладенні та виконанні договорів. У таких справах суди дедалі частіше акцентують увагу не лише на букву закону, але й на його дух, що зумовлює потребу в поглибленому науковому аналізі змісту принципу добросовісності.

Дослідження зловживання правом у цьому контексті дозволяє краще зрозуміти межі допустимої поведінки сторін і сприяє розвитку правових механізмів, які захищають слабшу сторону договору. Усвідомлення природи зловживання правом у договірних відносинах є ключем до формування справедливого, передбачуваного та ефективного договірного середовища, що відповідає викликам сучасності та забезпечує баланс інтересів учасників правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних учених у сфері цивільного права, зокрема дослідження принципу добросовісності, свободи договору та інституту зловживання правом. Серед українських науковців у сферу інтересів яких входять вказані питання варто відзначити О. С. Іоффе, О. В. Дзеру, Р. А. Майданика, В. В. Луця, Є. О. Харитонova, які зробили значний внесок у розробку договірної теорії та принципів цивільного права.

Значущим джерелом теоретичного аналізу є також праці європейських авторів – К. Ларенца, Г. Канаріса, М. Лоббана, які розглядали добросовісність як засіб коригування формального змісту договору в дусі справедливості. У межах континентальної правової традиції принцип добросовісності розглядається не лише як моральна категорія, а й як юридичний інструмент, що забезпечує гнучкість правозастосування.

Метою статті є аналіз сучасного розуміння принципу добросовісності в договірних зобов'язаннях та виявити особливості зловживання правом у сучасних умовах економічної нестабільності.

Результати дослідження. Принцип добросовісності (лат. bona fides) має глибоке історичне коріння, що сягає часів Стародавнього Риму. У класичному римському праві bona fides виступала як етична та правова категорія, що визначала належну поведінку сторін у зобов'язальних правовідносинах. Зокрема, у так званих iudicia bonae fidei (судах доброї віри) суддя мав право оцінювати поведінку сторін з огляду на справедливість і моральність, а не лише на формальне дотримання умов договору [1]. Це дозволяло забезпечити гнучкість правозастосування та запобігати зловживанням правом.

У середньовічній Європі принцип добросовісності продовжував розвиватися в рамках канонічного та феодального права, де він набув нових форм і значень. Зокрема, у XII столітті добросовісність стала основою для укладення договорів, де головним чинником було взаємна довіра сторін. Це відображалось в практиці застосування aequitas (справедливості) як корективу до суворих норм права [2]. У цей період добросовісність почала розглядатися не лише як моральна вимога, але й як юридичний обов'язок, що забезпечував баланс інтересів сторін у договірних відносинах.

У новітній історії принцип добросовісності закріпився в цивільних кодексах багатьох європейських країн. Наприклад, Німецький цивільний кодекс у § 242 встановлює обов'язок виконання зобов'язань відповідно до вимог добросовісності [3]. У міжнародному праві принцип добросовісності закріплений у Принципах УНІДРУА [4] та Принципах європейського договірного права [5], що свідчить про його універсальне визнання та значення у сучасному праві.

У вітчизняному законодавстві принцип добросовісності відображається у статтях 3, 13 та 509 Цивільного кодексу України. Зокрема, стаття 3 визначає добросовісність як одну з загальних засад цивільного законодавства, а стаття 13 встановлює, що особа повинна здійснювати свої права добросовісно. Це свідчить про інтеграцію європейських правових традицій у національну правову систему та підкреслює важливість добросовісності як фундаментального принципу цивільного права.

Принцип добросовісності (bona fides) є основоположною засадою правової системи, що пронизує всі галузі права та забезпечує справедливість, чесність і взаємну повагу у правовідносинах. Принцип добросовісності доречно розглядати як загальноправовий стандарт поведінки, що вимагає від суб'єктів правовідносин діяти чесно, відкрито, розумно, у дусі взаємної довіри та співпраці, з урахуванням справедливого балансу інтересів сторін. Як оціночна категорія, добросовісність не має вичерпного переліку чітких критеріїв, а визначається

з урахуванням конкретних обставин справи, поведінки сторін, мети правочину, етичних норм та очікувань, притаманних відповідному виду правовідносин.

Одним із ключових проявів порушення цього принципу, що набув особливої актуальності в сучасному правозастосуванні, є зловживання правом. Категорія «зловживання правом» є однією з найскладніших та водночас фундаментальних у сфері загальної теорії права та приватноправового регулювання. За своєю суттю вона позначає використання особою належного їй суб'єктивного права не з метою реалізації його призначення, а для досягнення результату, що суперечить принципам справедливості, добросовісності та розумності.

У вітчизняній доктрині зловживання правом трактується як форма протиправної поведінки, при якій відсутнє порушення прямої заборони, однак наявне порушення меж правомірності. При цьому, як зазначає О.Я. Рогач про зловживання правом йде мова, коли уповноважена особа діє в межах належного їй суб'єктивного права, але використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права [6, с. 73].

Цивільний кодекс України у ст. 13 встановлює імперативну норму: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» [7]. Кодекс прямо забороняє реалізацію права у спосіб, що має на меті завдати шкоди іншій особі, а також у спосіб, що суперечить добросовісності, розумності та справедливості. Це дозволяє трактувати зловживання як антисоціальну поведінку, що потребує обмеження або санкціонування. Таким чином, зловживання правом – це особливий тип правового делікту, який не зводиться до порушення юридичних обов'язків, а виражається у невідповідності мети та форми реалізації права його соціальній функції.

Зловживання правом у договірних зобов'язаннях нерідко проявляється через навмисне використання правових механізмів у спосіб, що суперечить меті та природі цих прав. Одним із характерних прикладів є укладання договору з метою недобросовісного отримання вигоди, коли одна зі сторін свідомо вступає в зобов'язання не для досягнення взаємовигідної мети, а з прихованим наміром уникнути виконання вже існуючих зобов'язань або вивести активи. Верховний Суд України, зокрема у постанові від 6.10.2022 у справі № 904/624/19, визнав недійсним договір, укладений боржником із метою виведення майна з-під стягнення, зазначивши, що така поведінка є зловживанням правом і суперечить принципам добросовісності та справедливості [8].

У сучасних умовах зростає значення принципу добросовісності як критерію допустимості реалізації суб'єктивних прав у договірних правовідносинах. Нові соціально-економічні виклики, зумовлені як глобальними потрясіннями (зокрема війною, пандемією, кризою довіри до інституцій), так і цифровізацією правових процесів, обумовлюють необхідність переосмислення традиційних уявлень про межі реалізації прав та про правомірність договірної поведінки. Тому зловживання правом набуває нових форм, часто прихованих, які формально не порушують правових норм, але суперечать загальновизнаним морально-правовим стандартам. Зокрема, це проявляється у маніпулятивному використанні «слабких місць» договорів, автоматизованих механізмах ухилення від виконання зобов'язань, а також у спробах отримання переваг за рахунок іншої сторони всупереч логіці партнерських зобов'язань.

Одним із таких проявів є реєстрація доменного імені, схожого або тотожного до відомої торговельної марки, з метою його подальшого перепродажу або перешкоджання господарській діяльності правомірного власника бренду. Такі дії формально можуть виглядати як реалізація права на реєстрацію домену, однак по суті є використанням правового механізму в обхід його соціального призначення. Саме таку позицію зайняла Адміністративна комісія Всесвітньої організації інтелектуальної власності у справі WIPO DUA2024-0001, визнавши недобросовісним використання доменного імені, що відтворювало торговельну марку DEEBOT без дозволу правовласника. У рішенні було прямо зазначено, що дії відповідача спрямовані на отримання неправомірної вигоди та підлягають кваліфікації як зловживання правом [9].

Таким чином, практичні прояви зловживання правом є багатогранними, але їх об'єднує одна спільна риса – відхилення від належної мети реалізації суб'єктивного права та

порушення вимог добросовісності як імперативного загальноправового принципу. Водночас, для повного розуміння сутності цього явища важливо враховувати й інші пов'язані категорії, які впливають на правозастосування.

Взаємозв'язок між зловживанням правом і недобросовісною поведінкою має як теоретичне, так і прикладне значення у правозастосуванні. Обидві категорії – тісно пов'язані та в багатьох випадках перетинаються, хоча не є абсолютно тотожними. Зловживання правом є одним із видів недобросовісної поведінки, що відбувається в межах формально дозволеної правової дії, але з порушенням її змістовного, соціального або морального навантаження. Інакше кажучи, зловживання – це завжди недобросовісність, але не вся недобросовісність є зловживанням прав.

Недобросовісна поведінка, згідно з правовою доктриною, охоплює ширший спектр дій, які можуть виходити за межі лише правомірного користування правом. Вона включає й такі випадки, коли суб'єкт умисно або з грубою необережністю вводить іншу сторону в оману, порушує етичні норми, зловживає довірою або приховує істотні обставини. Недобросовісність – це передусім оцінювана категорія, що вимагає зважування обставин конкретної справи з огляду на загальноправові принципи справедливості та розумності [10, с. 9].

У сучасних умовах розвитку правової системи особливого значення набуває питання балансу між свободою договору як базовим принципом цивільного права та вимогами соціальної справедливості, що вимагають захисту слабших сторін і недопущення зловживання договірними правами. Свобода договору – це ключовий принцип цивільного права, що гарантує особам можливість самостійно укладати договори між собою без надмірного впливу або обмежень з боку держави чи інших зовнішніх суб'єктів [11, с. 594]. У контексті цього дослідження заслуговує на увагу аналіз DCFR, який базується на концепції, що свобода договору є відправною точкою для формування приватноправових відносин. Такий підхід передбачає, що фізичні та юридичні особи мають право вільно укладати договори, самостійно обирати контрагентів, визначати зміст договірних умов, змінювати їх або припиняти договірні зобов'язання. Окремо наголошується, що свобода договору сприяє досягненню справедливості, а поєднання договірної свободи з рівністю та поінформованістю сторін забезпечує ефективність правовідносин, дозволяє уникнути зайвих витрат і сприяє максимізації вигоди [12, с. 167]. Проте сучасні соціально-економічні реалії, що супроводжуються значним нерівністю в договірних відносинах, ставлять під сумнів абсолютність цього принципу. Правозастосовна практика все частіше фокусується на пошуку механізмів, які дозволяють зберегти свободу волевиявлення сторін, водночас враховуючи суспільну необхідність захисту справедливості та недопущення експлуатації у договірних відносинах. Відтак, виникає дилема між формальним дотриманням договірної автономії і необхідністю впровадження імперативних норм, що обмежують свободу договору заради соціального балансу. Ця дилема актуалізує питання про межі державного втручання у приватноправові відносини, що ускладнює правозастосування та вимагає нових підходів і критеріїв оцінки, адже таке втручання має бути пропорційним до мети захисту суспільних інтересів і не перевищувати необхідних меж, щоб уникнути надмірного обмеження прав сторін. Втручання допускається лише за умови, що інші засоби не здатні ефективно забезпечити захист інтересів, при цьому важливо запобігати зловживанням правами і гарантувати дотримання принципу добросовісності у відносинах. Також правові норми мають бути прозорими та передбачуваними, а застосування державного втручання – послідовним, що дозволяє балансувати інтереси приватних суб'єктів та суспільства в цілому, забезпечуючи справедливість і ефективність правозастосування.

Значну роль у розв'язанні цієї проблеми відіграють принципи добросовісності та розумності, які стають орієнтирами для судової практики у питаннях оцінки договірних умов та поведінки сторін. Так, недобросовісна поведінка, зловживання правом або несправедливі умови договору можуть бути підставою для втручання суду у договірні відносини. У сучасній судовій практиці України принципи добросовісності та розумності відіграють ключову роль у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними правовідносинами. Суди

активно застосовують ці принципи для оцінки умов договорів та поведінки сторін, особливо у випадках, коли виникає підозра щодо недобросовісної поведінки або зловживання правом.

Наприклад, у постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 було розглянуто ситуацію, коли одна зі сторін, уклавши додаткову угоду до договору оренди землі, згодом подала позов про визнання цього договору неукладеним. Суд зазначив, що така поведінка суперечить принципу добросовісності та є прикладом зловживання правом, оскільки інша сторона могла розумно покладатися на попередні дії свого контрагента [13].

Крім того, у постанові Касаційного господарського суду від 15 травня 2019 року у справі № 917/803/18 підкреслено, що принципи справедливості, добросовісності та розумності є основою для утримання сторін від зловживання своїми правами. Суд наголосив, що особа не може отримувати переваги від недобросовісної поведінки, а дії, спрямовані на завдання шкоди іншій стороні або на отримання неправомірної вигоди, є неприпустимими [14]. Таким чином, судова практика в Україні демонструє послідовне застосування принципів добросовісності та розумності для забезпечення справедливості у договірних відносинах та запобігання зловживанню правами.

Однак практичне втілення балансу між свободою договору і соціальною справедливістю пов'язане з певними труднощами, що стосуються визначення меж допустимого втручання у договірні відносини. Занадто широке втручання може призвести до порушення автономії сторін та підризу правової визначеності, що є основою стабільності цивільних відносин. Водночас, ігнорування соціальної нерівності й недобросовісної поведінки загрожує послабленням довіри до правової системи та зростанням соціальної несправедливості. Тому ключовим викликом для правозастосування є пошук «золотої середини», що дозволить врахувати як інтереси суб'єктів договору, так і суспільства в цілому.

З врахуванням новітніх викликів та тенденцій, що окреслюють сучасний етап розвитку договірного права, доречним є переосмислити принцип добросовісності не лише як етичну або загально-правову засаду, а як реальний юридичний інструмент, здатний впливати на оцінку правомірності поведінки сторін. Йдеться про необхідність переходу від декларативного до функціонального розуміння добросовісності – тобто як критерію, що дозволяє: оцінювати поведінку сторін у динаміці зобов'язальних правовідносин; коригувати формально законні, але несправедливі дії; забезпечувати баланс інтересів, особливо в умовах кризи чи нерівності сторін; виявляти зловживання правом навіть за відсутності прямого порушення норм договору або закону.

Таке переосмислення передбачає також активну участь судової практики у формуванні змісту добросовісності як оціночної юридичної категорії, адаптованої до конкретних життєвих обставин, та вимагає більш гнучких правозастосовчих підходів, здатних реагувати на сучасні реалії договірних відносин (наприклад, контекстуальне тлумачення умов договору, застосування доктрини «виправданих очікувань сторін», можливість перегляду зобов'язань у зв'язку зі зміною обставин та інші).

Висновки. Принцип добросовісності в сучасному договірному праві відіграє роль інструменту балансування між приватною автономією сторін і потребою в захисті слабшої сторони договору, особливо в умовах економічної нестабільності. Він трансформується із суто моральної категорії у правову конструкцію, що активно застосовується судами з метою коригування договірної рівноваги. Зловживання правом у договірних зобов'язаннях дедалі частіше набуває прихованих форм: використання стандартних несправедливих умов, одностороннє нав'язування положень, блокування контрагентів у зв'язку з критичним становищем на ринку. В таких випадках саме принцип добросовісності виступає критерієм для визнання поведінки сторони неприйнятною та правомірного втручання суду.

Сучасні тенденції у судовій практиці України демонструють схильність до активного застосування принципів добросовісності, розумності та справедливості як підстави для оцінки поведінки сторін, перегляду договірних умов або навіть розірвання договору. Це свідчить про зростаючу роль континентального підходу до добросовісності як до самостійного

регулятора правовідносин. Економічна нестабільність посилила ризики для добросовісної реалізації договірних прав, що спричиняє необхідність удосконалення нормативної бази, спрямованої на превенцію зловживань. Необхідно закріпити у законодавстві чіткіші орієнтири для оцінки добросовісної поведінки сторін, зокрема у сфері споживчих, кредитних та орендних зобов'язань.

Подальші наукові дослідження мають бути зосереджені на виробленні доктринальних критеріїв недобросовісності в різних видах договорів, з урахуванням як міжнародного досвіду (зокрема *acquis communautaire* та Принципів УНІДРУА), так і реалій воєнного стану та післявоєнної відбудови економіки. Це дозволить сформулювати більш адаптивну та соціально орієнтовану модель договірного права в Україні.

Список використаних джерел:

1. Good Faith. URL: https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Good_Faith
2. Zimmermann R. Chapter 5: Good Faith. In: *Towards a European Civil Code* / ed. by A. S. Hartkamp, M. W. Hesselink, E. Hondius, C. Mak, C. Edgar du Perron. Paris: Société de Législation Comparée, 2013. P. 217–248. URL: https://www.legiscompare.fr/web/IMG/pdf/13_CH_5_Good_faith.pdf
3. Deutschland. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). § 242. Leistung nach Treu und Glauben. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p0845
4. Unidroit Principles of international commercial contracts. 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>
5. Principles of European Contract Law (PECL). Article 1:201 – Good faith and fair dealing. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010/chapter-1>
6. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: *монографія*. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/208/1/Зловживання%20правом-Rogach_monograph.pdf
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356. – Ст. 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n81>
8. Постанова Верховного Суду України від 20 квітня 2021 року у справі № 910/11326/20. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/106801341>
9. WIPO Case No. DUA2024-0001. URL: <https://www.wipo.int/amc/en/domains/search/text.jsp?case=DUA2024-0001>
10. Пацурківський П. П. Оціночні категорії «справедливість», «добросовісність», «розумність» у Цивільному кодексі України. *Збірник наукових статей*. 2023. С. 7–19.
11. Владишевська В. В., Давидова І. В. Категорія «свобода договору»: досвід вітчизняного та міжнародного застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 593–595. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/138.pdf
12. Харитонов Є. О. Принципи DCFR: сутність та значення для гармонізації цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 164–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2015_18_37
13. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715>
14. Постанова КГС ВС від 15.05.2019. № 917/803/18. URL: <https://budenniy.org.ua/2021/10/24/postanova-kgs-vs-vid-15-05-2019-917-803-18>

